

LÉTELMÉLET ÉS IRODALOM

Lukács György: *A társadalmi lét ontológiája*. I—II—III. kötet.
Magvető Könyvkiadó, 1976.

Nagyon könnyű volna úgy ajánlani az olvasó figyelmébe Lukács könyvét, hogy ennek a műnek szükségszerű esztétikai összefüggéseit és születésének az irodalommal kapcsolatos forrásait emeljük ki. Mert nyilvánvaló: Lukács, aki egész életében legfőként esztétikai témákkal foglalkozott, itt is nemegyszer esztétikai elemzéseket nyújt, mégpedig adott esetben Aiszkhüloszról vagy Cervantesről, Shakespeare-ről vagy a goethei aforizmákról olvashatunk a könyv hasábjain igen szellemes fejtegetéseket. Elég lesz felidézni például azt a részt, amely a drámatörténet kezdeteivel összefüggő nagy problémáról szól:

Azt mondják, valószínűleg joggal, hogy Aiszkhülosz nagy újító volt, amikor bevezette a második színészt. De ha csak némiképpen is elfogulatlanul gondolkodunk erről az újításról, akkor rá kell ébrednünk arra, hogy egyrészt a beszélő és a kar, másrészt a karok-övezte dialógus két szögesen ellentétes világgépet tár fel: a dialógus, amely már formailag is középponttá vált, kizárólag azért válhatott jelentőssé, mert művészileg utat nyitott a felé, hogy a nagy konfliktusok tragikus megoldását, mint megválaszolások világnézeti módját, az emberi nem magaslatáról ismerje el, ami mint új központi probléma éppen akkoriban nyomult világnézeti (és politikailag is) az előtérbe. A filozófia és a művészet nagyságát és lényegét tehát semmibe veszi az, aki nem tekinti központi fontosságúnak azt a funkciójukat, hogy elsősorban válságokra válaszolnak. (II. kötet 542. l.)

S itt, ezen a ponton lehet valóban mélyen és összefüggésében megérteni, hogy Lukács ontológiai műve milyen mélyen kapcsolódik hozzá a művészet problémáihoz, hogy Lukács számára a filozófia nem egyszerűen a filozófia évszázadok óta felvetett problémáinak új megválaszolási kísérlete, hanem a filozófia éppen úgy, mint a művészet, történetileg és napjainkban konkrétan is társadalmi válságok, ütéltévesztések, útkeresések felvetődő kérdéseit kísérli megválaszolni – illetve a művészet eszközeivel ábrázolni. Eppen ezért nem volna helyes azt az előttünk könnyebbnek tetsző utat választani, hogy a csaknem kétezer oldalnyi mű anyagából kiszemeljük azokat a passzusokat, melyek így vagy úgy közvetlenül vagy közvetve a művészi fejlődés kérdéseit tárgyalják. A nehezebb utat kell választanunk, magának a műnek az ismertetését, problémáival, hatalmas gondolati és filozófiatörténeti anyagával együtt, mert voltaképpen a kérdéskomplexusok mindegyike összefügg nem csupán a művészet társadalmi helyzetének kérdésével, hanem az életfolyamat és az irodalmi összefüggések, az életfolyamat és a történelmi fejlődés általános problémáival.

A magyar olvasó különböző nyilatkozatokból, folyóiratokból több mint egy évtizede kezdett értesülni arról, hogy *A társadalmi lét ontológiája* című mű születésben van. Természetesen ezek az értesülések nemegyszer legendává váltak és *A társadalmi lét ontológiájának* valóságos problémái helyett más és önmagában érdekes – de mint látható –, az egészhez képest lényegtelen problémákat emeltek a középpontba. Ilyen volt például az, hogy Lukács ebben a műben az „embert mint problémákra válaszoló lényt” óhajtja meghatározni, ilyen volt az, mely az úgynevezett „ha – akkor-szükségszerűség” társadalmi összefüggéseit jelölte meg a könyv fő témájának. Mindezek alárendelt módon természetesen

szerepelnek a könyvben, mely három részre oszlik, az első történelmi fejtegetéseket tartalmaz, a második szisztematikus fejezeteket, végül a prolegomena, mely bevezetés is, összegzés is a két előbbi rész témáihoz és témáiból, s kísérlet arra, hogy egészben mutassa meg a társadalmi lét Lukács által felvázolt mozgását.

A történelmi rész igen érdekes kritikai elemzéseket vonultat fel. Egyrészt az egzisztencializmus, és a neopozitívizmus kritikáját adja, másfelől a marxi ontológia alapvonalainak jellemzését állítja szembe azokkal az ontológiai kísérletekkel, melyeket polgári részről Nicolai Hartmann, illetve sokkal mélyebben Hegel adott. Ennek a résznek sem filozófiatörténeti jelentősége van elsősorban. A benne végigvonuló nagy gondolat lényege az, hogy a Galilei-per idejében vetődött fel először az az elképzelés, amelyet Bellarmin bíboros mondott ki: lehetséges ugyan, hogy a fizikusok a gyakorlati élet követelményei szempontjából megfogalmazzák a maguk tudományos tételeit, de ennek semmi köze nincsen ahhoz, hogy miként kell a valóság belső szerkezetét, létét értelmezni. A tudomány ilyen módon a gyakorlati követelmények teljesítését, ezek igazolását jelenti, a világnézet formálása viszont szükségképpen elszakad a tudománytól és más hatalmak, például az egyház feladata lesz. Ahogyan az atombomba feltalálását és a modern atomkoncepció, valamint az emberi fenyegetettség létrejöttét Bertolt Brecht Galileo Galilei perétől számította, s ezen az alapon írta meg a *Galilei életét*, úgy Lukács ugyaninnen számítja – s egészen hasonló hangsúllyal – a filozófiai utak szétválását. A Bellarmin-féle program duplex veritasának, ennek az új kettős igazságnak a varázsa a későbbi filozófiatörténeti fejlődésben úgy hatott, hogy a polgári filozófia centrálisan az ismeretelmélet kérdéseivel foglalkozott. S közben magának a létnek a problémái vagy zárójelbetétel alapján degradálódtak nem vizsgálhatókká, vagy pedig, mint Kantnál, a lét mint magábanvaló és éppen ezért megismerhetetlen ábrázolódt, s megismerhető csupán a jelenségvilág lett.

Világos, hogy nagy gondolkodók mindig akadtak, akik szembehelyezkedtek ezzel a pusztán ismeretelméleti kiindulóponttal, s szerepük a filozófia történetében, sőt az emberi gondolkodás történetében éppen ezért különösképpen jelentős. Azonban döntő és elhárító lépést ebben a tekintetben csak Marxnál látunk, aki először fogta fel a filozófia problémáit úgy, hogy azok a valóságos lét valóságos szerkezete és mozgása belső fejlődésének kérdései, és nem pusztán logikai vagy ismeretelméleti szintű kérdések. Innen van, hogy Lukács a következőképpen fogalmazza meg a társadalmi lét döntő problémáit:

Bármilyen felületes pillantást vetünk is a társadalmi létre, kiderül, hogy döntő kategóriái, például a munka, a nyelv, a kooperáció és munkamegosztás kibogozhatatlanul összefonódtak, és hogy a tudat a valósággal és ezért önmagával is új kapcsolatba kerül... Elszigetelten egyik kategória sem ragadható meg kielégítő módon; gondoljunk csak a technika fetiszizálására, amit a pozitívizmus „fedezett fel”, és ami mélyen befolyásolt némely marxistákat... és még ma is nem jelentéktelen szerepet játszik, mégpedig nemcsak a manipuláció manapság oly befolyásos egyetemességének vak istenítőinél, hanem absztrakt-etikus, dogmatikus ellenlábasaiknál is. (II. kötet, II. 1.)

Mint látjuk, a nehézség abból adódik, hogy a társadalmi lét bármely fontos komplexusának önmagában álló elemzése részeredményekre vezethet ugyan, de feltétlenül meghamisítja a társadalmi lét fejlődésének folyamatát. Napjainkban, amikor nem csupán a technika istenítése alapján próbálnak meg filozófiát teremteni, hanem emellett a menedzser-lét és a menedzseriség feltételei, valamint társadalmi lehetőségei alapján rajzolják meg sokan a léteket, vagy más esetben amikor nyelvfilozófiai vagy szélesebben véve információelméleti alapon próbálnak társadalmi egészről alkotott filozófiai véleményeket formálni, ez a nehézség, és az erre való figyelmeztetés, döntő szerepet játszik. Lukács számára tudniillik nemcsak a társadalmi létnek, hanem a lét egészének belső összefüggés-rendszere a kiindulópont, ahol is a szerves és szervetlen lét egymáshoz való kapcsolata, egymásra épülése, valamint az emberi társadalmi lét fizikai, biológiai alapjai olyan összefüggés-rendszer adnak, amelyben elválaszthatatlanul összekapcsolódik egymással a sok különböző létszféra, anélkül, hogy a létszférák belső sajátosságait egy pillanatra is mint sajátosságokat szem elől tévesztenék.

Nos, éppen ez az a vizsgálati módszer, amely Lukács művét jellemzi. S ez az a

módszer, ami természetesen mindazoknak, akik az irodalom kérdései, vagy szélesebben véve: a művészet problémái iránt érdeklődnek, nemcsak érdekes, hanem minden szempontból hasznos is. Abban a korszakban, amikor a legkülönbözőbb filozófiai vagy gondolati áramlatok a maguk egyoldalúságával, legtöbbször ismeretelméleti megközelítésével, torzulást hoznak létre az irodalmi alkotásokban, illetve, amikor a művésznek meg kell küzdenie e torzulást létrehozó tendenciák egyikével-másikával ahhoz, hogy egészet hozhasson létre, nem csupán tanulságos Lukács ontológiai fejtegetése, hanem megérteti azt a belső küzdelmet, ami a polgári filozófia talaján dolgozó művészek írásmódjában a konfliktusok sorozatát okozza. Így történik meg azután, hogy Lukács Goethehez visszanyúlva a következőket írja:

Amikor Goethe ezt mondja: »A törvény, amely szerint útrakeltél...« nagy igazságot mond ki. Kérdés csak az, hogy: az »útrakelés« egyszerűen és kifejezetten a születést jelenti-e? És a »törvény«, amely valójában minden egyes ember minden cselekvésében kimutatható, már a születéssel változatlan módon adva van-e minden ember számára? Azt hiszem, egyetlen ilyen kérdésre sem lehet fenntartás nélkül igent mondani. Eppen a modern biológia hangsúlyozza erőteljesen az embernek a természetben egyébként ismeretlen, lassú biológiai fejlődését. ...Goethe e szavainak... mély, kettős értelme abban rejlik, hogy kiindulópontja elvileg nem állapítható meg: egyrészt egyetlen nevelés sem ruházhatja fel az embert teljesen új tulajdonságokkal, másrészt... maguk a tulajdonságok nem szilárd, egyszer s mindenkorra rögzített meghatározások... (II. kötet, 274–275. l.)

S mindenkinek, aki az irodalmi problémákon valaha is gondolkozott, meg kell állnia az ilyenfajta fejtegetéseknél. Igen, a modern biológia, s különösképpen a modern genetika azt állítja, hogy a génben kódolódott utasítások jegyében kell útra az ember, s legfeljebb azt fűzi ehhez hozzá, hogy a nevelés ezt a törvényt vagy kibontakoztatja vagy módosítja. Azonban amellett, hogy a modern biológiának ezeket a megállapításait szükségképpen el kell fogadnunk, éppen a biológiai tudomány szempontjából rendkívül lényeges dolog: az emberben nincs zárt kódrendszer. S ugyanez érvényes a neveléstudomány szempontjából is. Ugyanaz a nevelés egészen más eredményeket hoz az egyik embernél, mint a másiknál, a társadalmi körülmények a gének kódrendszerei, a nevelési elvek s a teljesen szubjektív sorsok alakítják ki azt, amit emberi személyiségnek nevezünk. (Amikor sorsokról beszélünk, semmiképpen nem nemeztist vagy valami hasonlót értünk rajta, hanem az embereknek mint egyéneknek szubjektív történetét.) S ha most már az a törvény, amelynek jegyében az ember »útnak indul«, oly sokfajta, oly heteronóm forrásokból táplálkozik, akkor az itt létrejövő tendenciák összeütközései, konfliktusai, belső súrlódásai a tudat sajátos törvényszerűségeivel egységben olyan egyéniségeket alakítanak ki, mint amilyenek a nagy irodalmi alkotásokból tekintenek felénk. Itt van az a furcsa kapcsolatrendszer, amelynek révén Lukács a társadalmi lét ontológiájáról írva összefűzi a legmodernebb tudományos felfedezéseket a legköznapibb tapasztalatokkal és a művészi alkotások ábrázolási feladatával. S ezek után érthető, hogy Lukács helyeslőleg idézi Marxnak azt a figyelmeztetését:

... miszerint társadalmilag-történelmileg különböző környezetekben, még a legkürivőbb hasonlóságok is egészen eltérő eredményekre vezethetnek. Minthogy napjainkban egyrészt bürokratikus, másrészt manipulációs analogizálás széles körökben gondolkodási szokássá, a gyakorlat vezérelvévé vált, ezért elméletileg és gyakorlatilag egyformán fontosnak tartjuk, hogy ismételten előtérbe állítsuk ezt a módszertani figyelmeztetést. A legkevésbé sem csökkenti ezeknek az analogizáló tendenciáknak a távolságtól, hogy az extrapolációtól a kibernetikáig a legmodernebb technikai eszközökkel dolgoznak. (III. kötet, 207. l.)

Az a marxi módszer kel tehát életre Lukácsnál, mely a maga lényege, tartalma szerint állandóan és folyamatosan tiltakozik a valóság minden típusú leszűkítése ellen. Ez a leszűkítés, mely megtörténhet bürokratikus sémákban – s ebben az esetben szükségszerűen vezet a sematikus és naturalisztikus ábrázolásokhoz –, illetve megtörténhetik a modern polgári sémákban, melyeknek megfelelően egyfajta elvont, a személyiségeket kiiktató s ugyanakkor a modern technikát egyoldalúan fölfúvó ábrázolásmód születik meg – minden-

képpen szembe kerül a dialektikus materializmus filozófiai módszertanával. De ugyanez vonatkozik minden típusú, úgynevezett tudományos analógiára, illetve az analogikus gondolkodás alapján felépített vizsgálati módszerekre. Ilyenkor természetszerű, hogy a magyar fejlődés bizonyos mozzanatait például a francia forradalmi fejlődés egyes mozzanatainak analógiája alapján próbálják értelmezni, de ugyanilyen természetes, hogy a gazdasági tendenciákat, melyek itt és most a maguk egységében és individualitásában jelennek meg, a gazdasági fejlődés bizonyos fázisainak analógiája alapján próbálják megérteni.

Mindez semmiképpen nem szól az analógia mint analógia léte ellen. Adott esetben, adott pillanatban és egyes vonatkozásokban a párhuzamok, a példák igen megfelelőek lehetnek. Itt csak arról van szó, hogy a párhuzamok megvilágítóak legyenek, ne pedig arra valók, hogy az analógia segítségével megkerüljük egy konkrét jelenség konkrét elemzésének feladatát. Így tehát teljes joggal beszélhetünk arról, hogy a baudelaire-i költészet bizonyos motívumai új erővel jelennek meg Adynál, ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy őt a baudelaire-i problémák alapján lehetne megközelíteni. S az is igaz, hogy történelmileg a magyar felszabadulás igen sok polgári demokratikus vívmány megvalósítását tette lehetővé, ebből azonban egyáltalán nem lehet arra az eredményre jutni, hogy az 1848-ban vagy 1919-ben megkezdett tendenciák közvetlen továbbviteléről volt szó 1945-ben.

Nyilvánvaló tehát, hogy Lukács könyvének vonzó jellege a mai olvasó számára nagyrészt abból fakad: Lukácsnál a valóság belső törvényszerű összefüggéseinek és az összefüggések viszonyának olyan láncolata jelenik meg, ami lehetetlenné teszi az egyoldalú és ugyanakkor a valóságot elvárító magyarázatokat. S ha akadnak is – elsősorban a mű befejezetlensége következtében – olyan mozzanatok, melyeknek teljes tartalma nem tárul fel elég konkrétan, mégis világos: ezek a mozzanatok nem démiurgoszok, melyek arra valók, hogy sémákba foglalva a valóság egy jelenségcsoportjának közvetlen magyarázatátul és értelmezési módszerétül szolgáljanak, hanem problémák, melyek mögött rendkívül sok valóságos ellentmondás rejlik. Hadd emeljünk ki az ilyen mozzanatok közül egyet. Lukács kritizálja azt a schilleri gondolatot, mely szerint: „szóra, ha nyílik a szív, már nem a szív szava szól”, s ezt a megjegyzéssel kíséri, hogy itt a nyelv szükségszerű elvontságának hangulatilag őszinte, de történelmileg messzemenően hamis reakciójáról van szó. (III. kötet, 280. l.) Úgy vélem, a dolog tudományos részét illetően Lukácsnak feltétlenül igaza van, mikor Schiller eme emphatikus gondolatát kritizálja. De a probléma mögött nem csupán egy szubjektív mozzanat őszintesége rejlik, hanem éppen az, ami csaknem minden művésznél mint egyfajta ellentmondás jelenik meg. Maga az anyag, maga a kifejező közeg, amelyben a művész kifejezi magát, sokszor úgy tűnik, mintha képtelen volna az esztétikai vízió igazi kisugárzására. Schillernél ez a probléma szükségképpen megjelent a nyelvvel kapcsolatban. Schillernek tehát itt a költői mesterség belső ellentmondásaiból fakadó problematikája jut kifejezésre, s ez annyira helyi probléma, hogy tulajdonképpen nem lehet összefüggést találni a schilleri gondolatnak és nyelvnek az életben, a tudományban játszott szerepe között.

Lukács itt visszautal sok mindenre, amit már *Az esztétikum sajátosságában* kifejtett. De ennek ellenére a végleges szöveg ki nem alakítása újra és újra érzékelhetővé válik, hiszen egyes problémák gondolatilag nincsenek lezárva, egyes fogalmak különböző jelentéstartalommal szerepelnek ugyanabban a vonatkozásban, és akadnak olyan idézetek, melyek hat-hétszer is feltűnnek a mű lapjain. Lehetnek ezek ugyan hibák formálisan, de messzemenően kompenzálódnak azáltal, hogy maguk a gondolatok olyan frissen, elevenen és olyan nagy tudás alapján jelennek meg, hogy igen ritka az a filozófiai mű, amelyet olyannyira jellemezne a frissesség, mint ezt az öregkori és posztumusz művet. S ebben a frissességben nagy részük van a fordítóknak, **Eörsi Istvánnak**, Révai Gábornak, s a bibliográfusnak, Beöthy Ottónak is. Mert ez a mű, mely először állította határozottan középpontba Marx lételméleti gondolatait, nyilvánvalóan – még akkor is, hogyha egyes passzusai kérdőjeleket vetnek fel – a legjelentősebb előrelépések közé tartozik korunk marxista-leninista filozófiájának kutatásában. S bizonyos, hogy akár a világirodalmi szemlélet, akár a filozófiatörténeti vagy a tudományos fejlődés különböző területei igen sokat meríthetnek majd *A társadalmi lét ontológiájáról* szóló műből.

HERMANN ISTVÁN